

К.В. БЄЛЯЄВА,

аспірантка

(Академія адвокатури України)

(Науковий керівник професор В.Г. Гончаренко)

МЕХАНІЗМ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ НА ОСНОВІ ПЕРЦЕПЦІЇ, ЯКА Є НАСЛІДКОМ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Ключові слова: допустимість, психологічний вплив, психологічний експеримент, перцепція, «категорія готовності», оцінка, прийняття рішення.

Результатом злочину, як комплексу дій по досягненню особою мети протиправним шляхом, є матеріальні зміни на місці події, в оточуючому середовищі, поява нових або зникнення наявних предметів, порушення їх положення чи зміна їх станів або поверхонь, тобто залишення матеріальних слідів [12, 14]. Завданням слідства є їх збирання та ретельне дослідження. Виходячи з цього, можна допустити, що в більшості випадків злочинець прямо зацікавлений у знищенні або прихованні матеріальних слідів. Проте слід враховувати те, що злочинне діяння залишає в свідомості причетної до нього особи психічні відображення, образи, сліди пам'яті — ідеальні сліди, а це вже сліди зовсім іншого гатунку і позбутися їх, враховуючи їх психофізіологічну основу, майже неможливо. Інша справа в тому, що на відміну від матеріальних слідів сліди ідеальні є недоступними для безпосереднього сприйняття слідчим. Їх зміст можна розкрити тільки прийомами та правилами спілкування як процесом обміну інформацією. Це передбачає втручання у внутрішній світ особи, вплив на формування психічних процесів, дослідження емоційних та поведінкових моментів як реакцій на зміну обстановки.

На недопустимості психологічного впливу на особу, його аморальності та

протиправності акцентують увагу такі вчені як, наприклад, М.С. Строгович, І.Ф. Пантелєєв, ототожнюючи його з психічним насиллям, а використання так званих «слідчих хитрощів» — з обманом [6, 101—103]. Утім з цим важко погодитись, адже психологічний вплив є неодмінним елементом спілкування, у ході якого *кожна з сторін*, відстоюючи власні інтереси, намагається змінити стан, поведінку та особистісно-сміслові сприйняття партнера. Особливо це є актуальним для кримінального процесу, у ході якого вдале вирішення конфліктних ситуацій на користь встановлення об'єктивної істини у справі залежить не лише від особистих якостей учасників, а й регламентується чинним законодавством, положення якого у ряді випадків передбачають примус. Це обумовлено принципом невідворотності покарання за скоєний злочин, додержання якого полягає в подоланні протидії слідству, що перш за все виражається у руйнуванні захисних психологічних бар'єрів осіб, так чи інакше причетних до протиправного діяння, що мають на меті це приховати. Виходячи з цього, з безпідставністю заперечення або ігнорування обопільного психологічного впливу у ході проведення розслідування погоджуються як вчені, так і практичні працівники. Проте

невизначеність межі правомірності його застосування становить перешкоду для вдосконалення та впровадження у практику багатьох дієвих тактичних прийомів.

Радикально підходить до вирішення цього питання Н.П. Хайдуков, який при виникненні протиріччя між двома окремими цінностями та неможливістю збереження їх обох віддає перевагу «моральному компромісу — такому рішенню, яке направлено на збереження найбільш значущої в даній ситуації цінності», що на його думку і є критерієм при виборі прийомів та засобів впливу [14, 72]. Бентежить те, що автор не приділяє достатню увагу роз'ясненню вказаних термінів. Особливо слід зупинитись на такому складному правовому та етичному понятті як «цінність». До того ж ця цінність не виступає окремо, а є, як бачимо, значущою у конкретній ситуації. Для уникнення непорозумінь такою цінністю слід було б визнати законність, проте унікальність кожної справи цілком може стати підставою для більш ґрунтовних досліджень. Р.Г. Зорін схильний допустити обман, обумовлюючи його вибірковістю та недопустимістю небезпечних наслідків, до яких відносить приниження честі та гідності особи, визнання неіснуючої вини, самообмову, як один із засобів подолання протидії розслідуванню [7, 38]. В.П. Бахін, вказуючи на сьогоденні потреби слідчої практики, наголошує на необхідності вдосконалення загальновідомих прийомів, засобів та методів діяльності на основі оцінки реального співвідношення прав особи та задач боротьби зі злочинністю, серед яких «інтерес являють такі поняття як обман, дезінформація, провокація та ін.» [1, 75].

Більшість же вчених, що досліджують проблему допустимості психологічного впливу на особу у ході кримінального процесу, визнаючи необхідність психологічного впливу як елемента спілкування, а також важливість знання основ психології для успішного вибору тактичних прийомів та проведення слідчих дій в цілому, дотримуючись більш поміркованої позиції, до якої приєднується і автор, схильні

відносити обман, дезінформацію та провокацію до «інших незаконних заходів», використання яких в купі з насильством та погрозами забороняється ст. 22 КПК України [8].

Таким чином, відокремлюючи правомірний психічний вплив від неправомірного, О.Р. Рагінов пише: «Правомірний психічний вплив не диктує конкретної дії, не вимагає показань того чи іншого змісту, а, втручаючись у внутрішні психічні процеси, формує правильну позицію особи, свідоме відношення до своїх громадянських обов'язків і лише опосередковано приводить її до вибору певної лінії поведінки» [6, 102]. Правомірний психологічний вплив разом з рефлексією та логічним аналізом, як вказують О.І. Роштин, П.Д. Біленчук та Г.О. Омельченко, є прийомами найбільш раціонального спілкування слідчого, без яких розслідування втрачає владний характер [12, 56]. З ними погоджуються і інші дослідники, визнаючи допустимість психологічного впливу як сукупності прийомів, у випадку якщо він не скоує волю осіб, залишає можливість альтернативної поведінки, не пригнічує законні потреби, не порушує етичних та моральних норм, розповсюджується на осіб, що знаходяться в сфері дії кримінального процесу, необхідною умовою для вжиття «всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи» [3, 61; 12, 57; 8].

Одним з прийомів психологічного впливу є психологічний експеримент.

Хоча застосування психологічного експерименту вже досліджувалось вченими, він досі не має ні чіткого визначення як тактичний прийом, ні встановленого обсягу подразників, що можуть бути застосовані під час його проведення. В.А. Образцов пропонує обмежити поняття психологічного експерименту пред'явленням особі матеріальних об'єктів — «німих свідків» — без вербального супроводу, як це, скажімо, прийнято при офіційному пред'явленні речових доказів. В ході такої слідчої дії перевіряються гіпотези щодо відношення

особи до матеріального об'єкта, що цілком підтверджується психологічними дослідженнями. Як стверджує грузинський психолог І.С. Береташвілі, образ завжди створюється у певній обстановці і настільки пов'язується з нею, що при своєму відтворенні завжди проектується у певне місце цієї обстановки [5, 108]. Вербальні та невербальні прояви особи, яку допитують, відмічає В.А. Образцов, матимуть місце як реакції на запропонований слідчим подразник [9, 549]. Проте, відносячи до подразників лише матеріальні об'єкти, В.А. Образцов не враховує більш широкого поняття подразників, яке включає в себе будь-який агент, зовнішній чи внутрішній, свідомий чи не свідомий, що виступає як умова наступних змін стану організму. Психофізіологічний стан, якого зазнала особа під час вчинення протиправного діяння, залишається у її диклоративній пам'яті, спрямованій на запам'ятовування об'єктів, подій, епізодів у вигляді так званої домінанти [5, 212]. Цей термін був введений О.О. Ухтомським як *визначення пануючого осередку збудження, який значною мірою представляє характер поточних реакцій нервових центрів у даний момент* [13, 36]. Згідно з дослідженнями О.О. Ухтомського, домінанта є комплексом певних симптомів у всьому організмі — і у м'язах, і у роботі секретів, і у судинній діяльності. Коли кора головного мозку поновлює раніше пережиту домінанту, мова йде про більш-менш повне поновлення в організмі всього комплексу центральних, м'язових та судинних процесів. Слід колись пережитої домінанти, а іноді вся пережита домінанта, стверджує вчений, може бути викликана знову у поле зору, як тільки поновиться, хоча б частково, подразник, що став для неї адекватним. Адекватним подразником можуть виступати не лише об'єкти матеріального світу, а й інші явища, які свідомо викликаються слідчим під час проведення слідчих дій. Саме тому до слідчого експерименту, крім пред'явлення матеріальних об'єктів, було б доцільно віднести і маскування цілей

допиту, зміну розумових задач, вплив на мотиваційні та морально-вольові сфери, створення перебільшеного уявлення щодо інформованості слідчого, переконання обвинуваченого (або іншого учасника) говорити правду агітаційними, емоційними засобами або логікою поданих доказів та інші дії слідчого, у межах допустимості, перелік яких не може бути вичерпним в силу індивідуальності та унікальності кожного окремого випадку [4, 11].

Узагальнюючи викладене, психологічний експеримент можна визначити як *перевірку гіпотези слідчого щодо причетності конкретної особи до діяння, яке є предметом розслідування, шляхом зміни існуючих або створення нових умов, під час проведення слідчої дії, оптимальних для пред'явлення особі подразника з метою викликання або формування психічних явищ.*

Основним моментом, який дозволяє віднести психологічний експеримент до розряду дієвих тактичних прийомів, є психофізіологічна природа цих явищ, тобто перцепція — *відображення речей і явищ у свідомості людини за допомогою органів чуття* [11, 182]. По суті це складна психофізіологічна функція, що обумовлює процес прийому та перетворення інформації, отриманої за допомогою органів чуттів, формує суб'єктивний цілісний образ об'єкта, який діє на аналізатори через сукупність відчуттів, що ініціюються даним об'єктом, та спонукає до прийняття особою рішення щодо моделі поведінки оптимальної для конкретної ситуації в якій ця особа опинилась [10]. Відсутність будь-якого тиску з боку слідчого на особу під час прийняття цього рішення є одним з критеріїв допустимості застосування психологічного експерименту у ході судового слідства.

Оцінка ж ситуації особою, що відбувається за допомогою перцепції, в цілому є актом категоризації — рухом від ознак до категорій, який полягає в опрацюванні сенсорної інформації нейтронними детекторними системами, що створюють базу сенсорних даних для формування відпо-

відних образів і, як зауважує Дж. Брунер, відбувається підсвідомо. Відповідно організму на вплив подразника є віднесення його до відповідного класу речей або явищ. Вибірковість віднесення об'єкта до тієї чи іншої категорії пояснюється певними характеристиками або критичними властивостями цього об'єкта. Мова йде про так звану «готовність категорії», яка відображається у налаштуванні особи на сприйняття певного подразника [10, 167].

Механізм психологічного захисту, активований у свідомості особи в зв'язку з необхідністю взаємодії зі слідчим, діапазон якої простягається від спілкування без протоколу до участі у визначених законодавцем слідчих діях, які мають процесуальні наслідки, звужує коло альтернатив оцінки ситуації, що можуть бути викликані подразником, з чого випливає, що величина «готовності категорії» перцепції особи буде прямо пропорційна обсягу її психофізіологічної домінанті. Внаслідок цього для особи, в разі сприйняття подразника, поданого слідчим у ході психологічного експерименту, в аспекті свого відношення до вчиненої протиправної дії, буде характерним менша кількість необхідної інформації для віднесення подразника до вказаної категорії; ширший набір характеристик, які будуть прийняті як відповідні до цієї категорії; ймовірність гальмування інших категорій, що не відповідають домінанті у свідомості особи.

Підводячи підсумок, можна визначити, що саме перехід від ознак до категорій, який включає умовиводи, як власне вказують Е. Брунsvік, В. Таннер та Дж. Светс, і є процесом прийняття рішення [15, 33]. Проаналізуємо послідовність цього процесу, що проходить в свідомості особи під час психологічного експерименту.

Першою стадією є первинна категоризація. На цій стадії відбувається впізнання подразника, наданого слідчим, на основі загальних знань та досвіду особи, що полягає у моносинаптичній передачі сигналів від рецептора до центрального нейрона, збудження якого відповідає виділенню

якостей цього подразника, виокремленню подразника зі створеної слідчим обстановки та встановленню його як єдиного цілого. Подразник свідомо сприймається, подумки називається, відноситься до певного класу.

Другою стадією є пошук ознак та ймовірності зв'язку між цими ознаками і категорією на фоні психофізіологічної домінанті. Тобто відбувається розрізнення окремих прикмет на основі актуалізації образу, що був залишений у свідомості особи під час вчинення протиправного діяння, та порівнянні його з тим подразником, який сприймається. Надається перевага виокремленню одних аспектів подразника на фоні інших.

На третій стадії чиниться підтверджуюча перевірка — пошук обмежується колом ознак, які можуть підтвердити попередню гіпотезу, виділяється інформативний зміст. Мова йде про контактність або константність сприйняття — вплив обставин, в яких воно відбувається. Ці обставини обумовлюються досить широким колом факторів, серед яких слід особливу увагу приділити процесуальному статусу осіб — учасників кримінального процесу, а саме протистояння слідчого як особи наділеної владними повноваженнями, що має на меті встановити істину, та особи, що не лише не має таких повноважень, а й намагається істину приховати.

І, нарешті, *четверта стадія* — завершальна перевірка, для якої характерним є завершення пошуку ознак, зникнення «відкритості» до додаткових ознак, відкидання або блокування ознак, що не відповідають домінанті, формування відповідного образу на основі впливу загального змісту психіки особи.

Оперативне використання тимчасово актуалізованої системи слідів пам'яті для формування чуттєвих образів відповідно до визначеної ситуації та виникнення умов для прийняття рішення щодо цілеспрямованої поведінки на фоні психологічної домінанті під час перцепції відповідає вимозі індиферентності психологічного

експерименту як ще одному критерію його допустимості.

Таким чином результат, отриманий в ході проведення психологічного експерименту, хоча й не має доказової сили, може бути досить корисним для встановлення істини. Внаслідок оцінки ситуації, в якій опинилась особа, та впливу подразника, наданого слідчим, вона (особа) може прийняти рішення щодо наступних моделей поведінки.

По-перше, у ході психологічного експерименту перевіряється гіпотеза причетності особи до вчинення протиправного діяння. Виходячи з того, що перцепція може викликати зміну психічних станів у особи, яка вже мала досвід впливу цього або схожого подразника, можна припустити, що особа, в якій такі зміни не спостерігаються, не має відношення до справи. Більше того, особа, не будучи знайома з подразником раніше, за умови, що подразник не буде посягати на її честь та гідність або завдавати фізичного дискомфорту, скоріше за все не виокремить його з оточуючої обстановки, а отже ніяким чином на нього не зреагує.

По-друге, зробивши висновок про обізнаність слідчого та невідворотність покарання, особа може не лише зменшити

бар'єр психологічного захисту, а й зазнати зміни бажань з протидії слідству на співпрацю з метою поліпшення свого процесуального становища. Враховуючи те, що бажання, як відмічає Д.С. Верещагін, діють довше, ніж наміри, тому що відносяться до немотивованих сигналів підсвідомості і майже ніколи не перевіряються логікою, це полегшить подальше спілкування слідчого та вказаної особи [4, 38].

По-третє, наслідком такої оцінки може стати психологічна напруга, яка своїм характером може набувати гальмівної форми — уповільнення інтелектуальних операцій, погіршення реалізації звичних стереотипів, нездатність до продукування нових форм раціональної діяльності; імпульсивної форми, наслідком якої буде збільшення кількості помилкових дій при збереженні темпу роботи, метушливість, непродуманість; генералізованої форми, тобто надмірного збудження, дискоординації, зростання кількості та тяжкості помилок. Це може мати позитивний ефект як мотивації особи до розмаскування схованки, обмовки, афектованих мовленнєвих реакцій, неадекватних дій, інсценування тощо.

Список літератури:

1. *Бахин В.П.* Криминалистика: Проблемы и мнения (1962—2002) / В.П. Бахин. — К., 2002. — 268 с.
2. *Бунер Дж.* О перцептивной готовности / Дж. Бунер // Психология ощущений и восприятия: Хрестоматия по психологии [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Любимова, М.Б. Михалевской]. — М., 1999. — 181 с.
3. *Гончаренко В.Г.* Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України / В.Г. Гончаренко. — К.: Академія адвокатури України, 2008. — 280 с.
4. *Гончаренко В.Г.* Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: навчальний посібник / В.Г. Гончаренко, Ф. М. Сокиран. — К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994. — 48 с.
5. *Данилова Н.Н.* Психофизиология : учебник для вузов / Н.Н. Данилова. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 373 с.
6. *Закатов А.А.* Ложь и борьба с нею / А.А. Закатов. — Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1984. — 191 с.
7. *Зорин Р.Г.* Психологическое (не)правомерное воздействие как элемент противодействия в уголовном судопроизводстве / Р.Г. Зорин // Проблемы преодоления противодействия расследованию преступлений: сб. науч. статей. — М.: Академия управления МВД РФ, 2007.

8. Кримінально-процесуальний кодекс України // Вісник Верховної Ради України. — 1961. — № 2. — Ст. 15.
9. Криминалистика : Учебник / [под ред. В.А. Образцова]. — М.: Юристъ, 2002. — 735 с.
10. *Леонтьев А.Н.* Активность психического отражения / А.Н. Леонтьев // Психологическая библиотека, 2010 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: azps.ru/hrest/59/4148221.html
11. Психологический словарь / [под ред. В.И. Войтко]. — К.: Вища школа, 1982. — 215 с.
12. *Роцин А.И.* Книга криминалиста: практическое пособие / А.И. Роцин, П.Д. Беленчук, Г.Е. Омельченко. — К.: Украина, 1995. — 413 с.
13. *Ухтомский А.А.* Доминанта / А.А. Ухтомский. — СПб: Питер, 2002. — 448 с.
14. *Хайдуков Н.П.* Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц / Н.П. Хайдуков. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та., 1984. — 124 с.
15. *Brunswik E.* Systematic and representative design of psychological experiments Berkeley / E. Brunswik. — Univer. of California Press, 1949.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены психофизиологические основы психологического эксперимента, а именно восприятие, которое отображает отношение человека к создаваемой ситуации на основании его личного опыта, механизм оценки сложившейся ситуации и принятия решения.

SUMMARY

In the article considered bases of psychological experiment, as perception which represents attitude of man toward the created situation, on the basis of his personal experience, mechanism of estimation of the folded situation and decision-making.

*Рекомендовано кафедрою кримінального процесу
та криміналістики*

Подано 15.01.2011.